

Segregation som affärsidé: den svenska marknadsskolans globala historia

De sociala och ekonomiska klyftorna har ökat i Sverige under de senaste tre decennierna. Även skillnaden mellan olika skolor ökar, både vad det gäller elevernas sociala bakgrund och elevernas akademiska prestation. Skolan är inte bara en spegelbild av bostadssegregationen och de ökade ekonomiska klyftorna i samhället, utan fungerar också som en kil som vidgar sprickan ytterligare. Uppdelningen av elever sker inte bara mellan dem som har och dem som inte har. Även den relativt homogena medelklassen är i dagens svenska skola alltmer uppdelad i olika fraktioner, med olika skolor för elever med kulturellt respektive ekonomiskt kapital. Dagens skola blir på så sätt alltmer uppdelad mellan en elit som fortfarande, men i ständigt minskande omfattning, går i skolor som betonar bildning framför vinstintressets logik, och en allt större del av medelklassen och arbetarklassen som genom ett skenbart eget val styrs in i den kommersialiserade massutbildningens domän.

Skolan och hemmet har på så sätt blivit delar av samma ekokammare. Parallella världar utan kontakt sinsemellan har vuxit fram och börjar nu cementeras. Ett skolsystem där åtskillnaden skapas på basen av social bakgrund förstärker den här utvecklingen. Den så kallade svenska marknadsskolan har i både den allmänna och politiska debatten allt mer börjat utmålas som ytterst ansvarig för denna dystra utveckling. Detta märks bland annat i att det svenska lärarfacket driver frågan att ”marknadsskolan ska fasas ut”. Exakt vad som ska ”fasas ut” är mer komplext än det låter. För att verkligen förstå den svenska marknadsskolan behöver vi nämligen anlägga både ett historiskt och ett globalt perspektiv.

*Marknadsskolans globala historia:
mellan segregation och nyliberalism*

Begreppet ”marknadsskola” brukar användas för att beskriva det batteri av reformer som ägde rum under det tidiga 1990-talet – friskolereformen, införandet av det fria skolvalet (där skolor skulle konkurrera om elevernas skolpeng), möjlighet till ekonomiskt vinstuttag och den marknadsstyrning av skolan som är inspirerad av *new public management* (NPM). Det var då marknaden blev både mall och mått för den svenska skolan. Elever blev kunder och skolans terminer håller på att omvandlas till kvartal.

Marknadsskolan är både en kultur och en ideologi. Den innefattar hela skolsystemet, från kommunala skolor till de gamla privata stiftelseskolorna och de stora aktiebolagsskolorna. Alla är underkastade marknadsskolans logik, fast i skiftande grad. Marknadsskolan representerar ett nytt paradigm, vilket illustreras av att alla förslag till förändringar av dess många redan blottlagda tillkortakommanden går ut på ”mera marknad” – mer konkurrens mellan skolor, mer konsumentmakt i förhållandet mellan familj och skola och mer kontroll enligt *new public management*-logiken. Den svenska marknadsskolan bör förstås i en större nationell kontext, under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet genomfördes avregleringar och privatiseringar inom hela välfärdssektorn.

I spårandet efter den svenska marknadsskolans ideologiska ursprung hänvisas ofta till nyliberalismens fader, Milton Friedman (1912–2006). Enligt Friedman är den främsta innebörden av hans idéer att avlägsna statens eller det allmännas inflytande över

skolsystemet. Alla skolor skulle drivas i privat regi, antingen som vinstdrivande eller icke-vinstdrivande (*for-profit* eller *non-profit*). Statens främsta roll var att erbjuda föräldrarna finansiell hjälp så att alla hade råd med sina barns skolgång, detta genom att varje barn får en ”check” (*school voucher*, på svenska ”skolpeng”) för att sedan välja skola. Därutöver skulle staten knappt blanda sig i. Det lilla ansvar som staten skulle ha kvar över utbildningssystemet var att genom tillsyn säkerställa att skolorna levde upp till vissa minimikrav. Friedman jämförde detta med den offentliga kontrollen av restauranger för att se till att hygien- och sanitetsförhållandena var godtagbara och inte utgjorde någon hälsofara.

Den första text som Friedman skrev i ämnet var ”The role of government in education” (1955). När artikeln återpublicerades 1962 i boken *Capitalism and Freedom* var texten omarbetad och tog upp det faktum att skolpeng nu tagits i bruk i sex sydstater. Detta är en viktig aspekt: att det fria skolvalet och skolpengen har sitt historiska ursprung i viljan att under parollen om valfrihet fortsätta att hålla vita och svarta barn åtskilda.

Kontexten var den amerikanska högsta domstolens beslut 1954 i fallet ”Brown mot Topekas skolstyrelse”, enligt vilket segregeringen av skolor utgående från elevernas etniska ursprung inte var förenligt med den amerikanska konstitutionen. I ett antal stater i den amerikanska södern gavs då eleverna en skolpeng som finansierade deras skolgång vid en privat skola, en så kallad Segregation Academy, som inte behövde följa beslutet i Brown mot Topekas skolstyrelse.

I sina kommentarer om systemet med fritt skolval och skolpeng medger Friedman att systemet i och med segregationsskolorna har använts av vita föräldrar för att deras barn inte ska behöva gå i samma skola som svarta barn. Detta faktum är inget som oroar Friedman, han menar att föräldrar med tiden kommer att börja prioritera valet av en bra skola framför möjligheten att välja bort en viss grupp av människor. Med tiden skulle skolpeng och det fria skolvalet därmed bli en lösning på såväl problemet med lagligt framtvungad segregation som det problem han ansåg lagligt framtvungad integration vara. I sina försök att motbevisa att det fria skolvalet skulle leda till ökad segregation lyfte Friedman ofta

fram att det var bostadssegregationen, inte det fria skolvalet, som var problemet. Om ett fritt skolval infördes skulle möjligheterna för de mest strävsamma och dugliga barnen öka, eftersom de då skulle kunna välja en skola i ett annat område. Till skillnad från hur segregationsrörelsen i sydstaterna använde det fria skolvalet för att bibehålla segregationen, låg fokus i Friedmans tankar inte primärt på ”friheten” att välja bort en viss typ av människor, utan på att samhället i sin helhet väljer bort staten.

Även om Friedmans tankar om skolan hade börjat som ett teoretiskt tankeexperiment, utvecklades frågan om fria skolval och skolpeng med tiden till en av hans stora hjärtefrågor. Men det var först under 1980-talet som frågan nådde en bredare publik. Efter en lång rad tidningsartiklar, publiceringen av boken *Free to Choose* (1980) samt en tio avsnitt lång tv-serie med samma namn och på samma tema började intresset bland beslutsfattare bli stort på allvar. Idéerna planterades då i en betydligt bättre jordmån. De blev en del av en global nyliberal våg under 1980-talet som fortsatte in i det tidiga 1990-talet, och Friedman hade en nyckelroll i frisättandet av denna våg.

Det fria skolvalet och användandet av skolpeng är därmed en del av en globalt sammanflätad historia. Fenomenen är inte unika för Sverige; det unika ligger i att Sverige har förverkligat många av de idéer som i andra länder stannade på idéstadiet, och fortsatt marknadsstyrningen medan man i andra länder har börjat backa från den.

Detsamma gäller för de svenska friskolorna. I USA kallas den här typen av skolor för *charter schools* och i England går de antingen under namnet *academies* eller *free schools*. Den ursprungliga motiveringen bakom och den vidare utvecklingen av friskolor, *charter schools* och *academies* följer även den ett gemensamt mönster. De nya hybridiskolorna – statligt finansierade men privat drivna – skulle bli pedagogiska förnyare som vitaliserade vad som ansågs vara ett trögrörligt och byråkratiskt tungt skolsystem. Bilderna som målades upp var att skolorna skulle startas i nära samarbete mellan lärare och föräldrar. Men i länder som USA, England och Sverige utgör gräsrotsskolorna en liten – och försvinnande – andel av helheten. Sverige utgör ett tydligt exempel på den här strukturella utvecklingen, där

trenden tydligt pekar mot att det inom en relativt snar framtid är en handfull stora vinstdrivande koncerner som äger och driver i stort sett alla Sveriges friskolor.

Ett annat område där Sverige sticker ut i denna globala reformrörelse är att en majoritet av dagens friskoleelever (runt 70 procent) går i en skola som drivs i vinstdrivande syfte. Detta blir än mer anmärkningsvärt givet det faktum att det i utpräglade frimarknadsekonomier som USA och England inte är tillåtet med vinstdrivande skolor inom det allmänna skolsystemet. Det bör dock tilläggas att i USA är gränsdragningen mellan vinstdrivande och icke-vinstdrivande inte knivskarp, många skolor är registrerade som allmännyttiga men drivs av ett vinstdrivande bolag.

Marknadsskolan och segregationen

Vare sig det är i USA, England, Chile, Nya Zeeland, Belgien, Nederländerna eller Sverige så har det fria skolvalet ökat segregationen. Uppdelningen mellan vilka sociala grupper som går i vilka skolor sker inte bara vertikalt, det vill säga en separation mellan dem med små respektive stora tillgångar av olika slag (utbildning, ekonomiska resurser och så vidare). En minst lika stor kraftfull motor i den sociala uppdelningens maskineri är den horisontella uppdelningen. Med horisontell uppdelning menas att olika fraktioner av både medelklassen och eliten väljer olika typer av skolor. Den uppdelning som sker i Sverige i dag är därför betydligt mer komplex och mångfacetterad än att medelklassen väljer friskolor och de kommunala skolorna står kvar med barn till nyanlända och barn till lågutbildade föräldrar. Uppdelningen består snarare av en mängd olika små lokala skolmarknader där varje marknad har sin egen logik.

Även friskolorna i sig är långt ifrån enhetliga.

Demonstration mot att offentliga medel från skola och hälsovård slussas till skatteparadis (okänd konstnär och fotograf).

Den största gränsdragningen dem emellan handlar om i vilken organisationsform – icke-vinstdrivande stiftelse eller kooperativ kontra vinstgivande företag som drivs som aktiebolag – friskolan har. Även om indelningen i olika typer av friskolor inte är knivskarp, finns det på aggregerad nivå definitivt skillnader, och dessa skillnader märks även tydligt i vilka familjer som väljer vilken typ av friskola.

De vinstdrivande koncernskolorna har, betraktade som grupp, en lägre andel behöriga lärare och större klasser, mer sällan finns det ett skolbibliotek, elevhälsan (kurator, skolsyster med flera) är lägre bemannad och skolorna sätter oftare högre betyg än vad som faktiskt motsvarar elevens prestation, så kallade "glädjebetyg".

De skolval som en förälder ställs inför påverkas även av var i landet man bor. En förälder som bor i en mindre stad kommer inte att känna igen sig i beskrivningen av en skolmarknad med mängder av alternativ.

I de större städerna – framför allt Stockholm och Göteborg – har de övre skikten av medelklassen, vare sig deras position spåras till förmögenhet eller hög utbildning, suttit relativt stilla i båten under de senaste trettio åren av skolmarknadisering. De går mer eller mindre i samma skolor som de alltid har gjort, det vill säga icke-vinstdrivande stiftelseskolor eller kommunala skolor i socioekonomiskt välmå-

ende och relativt homogena områden. Men i Sveriges många mindre och mellanstora städer ser alltså mönstret och valmöjligheterna annorlunda ut. Där finns varken de gamla stiftelseskolorna eller idébarna alternativ (ett uttryck som ofta används för att beskriva Montessori- eller Rudolf Steiner-skolor) i samma stora utsträckning. Här står valet mellan kommunal skola och vinstdrivande koncernskola. Detta har i de flesta städer lett till en social uppdelning där barnen till föräldrar med högre utbildning antingen samlas i en kommunal skola som är belägen i villaområdena eller i någon av koncernskolorna. Barnen till nyanlända och lägre utbildade föräldrar samlas i sin tur i ett par kommunala skolor. Den svenska versionen av det fria skolvalet, blandat med den icke-selektiva grundskolan där alla följer samma läroplan, har skapat en katt-och-råtta-lek: den som väljer bort en viss grupp av människor blir i sin tur bortvald. Det som skulle bli ett val mellan olika pedagogiska alternativ har främst blivit ett val av klasskompisar.

Här handlar det inte bara om en medelklass som väljer bort en arbetarklass eller xenofobiska föräldrar som väljer bort potentiella klasskompisar med invandrarbakgrund. Även i homogena bostadsområden, inom medelklassen och inom eliten, pågår det fria skolvalets katt-och-råtta-lek. Detta kan liknas vid den företeelse som Sigmund Freud beskrev som ”de små skillnadernas narcissism”, det vill säga en gränsdragning gentemot människor som egentligen ligger oss nära. Inom den sociala och ekonomiska eliten, vilka jag har studerat under det senaste decenniet, är detta extra tydligt. Där handlar det om ett bortval av dem som fortfarande tror att det är Val d’Isère och inte Gstaad som gäller på sportlovet.

Även om motiven bakom den sociala uppdelningen skiftar är resultatet detsamma: olika skolor för olika sociala grupper, eller till och med olika segment inom en och samma sociala grupp.

Marknadsskolans livlina: en ”marknad” för social uppdelning

Det som är utmärkande för Sveriges moderna utbildningshistoria är dels den dominanta position som den icke-selektiva enhetsskolan hade under lång tid, dels hur fort det gått att överge denna målbild. En

viktig aspekt för att förstå detta lappkast och marknadsskolans fortlevnad, trots alla uppenbara brister, är det kommersiella perspektivet. Marknadsskolan har nämligen lyckats sälja in föreställningen att den är ett system som skapar vinnare och förlorare. ”Gör andra val, få andra resultat”, som en borgerlig minister har uttryckt det. För att göra rätt val krävs följaktligen att många familjer även gör ”fel” val och att det finns ”dåliga” skolor. Detta innebär en förflyttning av ansvaret över elevens skolgång från samhället ner till vårdnadshavaren: ”föräldrar som inte kan välja, kan inte heller ta ansvar för sina barns utbildning”, som den tidigare utbildningsministern Beatrice Ask, en av arkitekterna bakom friskole-reformen, uttryckte det. Det är många – framför allt från medelklassen – som därmed ser sig själva som vinnare inom detta system. Marknadsskolan hämtar nämligen sin livskraft från egennyttan, både den enskilda skolans och individens.

Men marknadsskolan har bara en vinnare: de som tjänar pengar på den. Skolorna som utgör det svenska skolsystemet är nämligen en del av samma samhällskropp. Tanken om konkurrens mellan olika skolor som ingår i samma skolsystem blir därför en uppmaning till samhällskroppen att angripa sig själv. Det är en felkoppling i systemet där samhällskroppens försvarare blir dess fiender. För att förstå varför den kritiserande svenska marknadsskolan fortfarande står stark, är det därför viktigt att poängtera att det fria skolvalets historiska rötter inte bara återfinns hos Milton Friedman utan även i de amerikanska sydstaternas vilja att bevara segregationen i skolan och därmed även i samhället. Idag har viljan att kunna välja sina barns klasskompisar förenats med ekonomiska särintressen. Segregation har blivit en affärsidé.

PETTER SANDGREN

Texten bygger på skribentens senaste bok *Hur marknadsskolan splittrar Sverige*, Natur & Kultur 2022.